Central Asian Research Journal of Natural and Exact Sciences
INTERNATIONAL SCIENTIFIC, APPLIED AND THEORETICAL JOURNAL
2026 / № 1(2)
SCIENCE FOR A SUSTAINABLE CENTRAL ASIA

# TURKIYADAGI O‘ZBEK DIASPORASINING MILLIY-MADANIY HAYOTI VA JAMOAVIY FAOLIYATI (1920–1980-YILLAR)

**Elmurodova Nilufar Baxtiyor qizi**
**Buxoro innovatsion ta‘lim va tibbiyot universtiteti assistenti**
**BuxDU maqsadli tayanch doktoranti**
**elmurodovanilufar88@gmail.com +998 91 445-97-00**

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada 1920–1980-yillarda Turkiyada shakllangan o‘zbek diasporasining milliy-madaniy hayoti, jamoaviy faoliyati va tarixiy taraqqiyot xususiyatlari tahlil qilinadi. Turkiston hududida yuz bergan siyosiy o‘zgarishlar, sovet hokimiyatining o‘rnatilishi hamda siyosiy muhojirlik jarayonlarining Turkiyadagi o‘zbeklar jamoasi shakllanishiga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, diaspora vakillarining milliy o‘zlikni saqlash, ona tili, urf-odatlar, diniy qadriyatlar va tarixiy xotirani avlodlarga yetkazish borasidagi faoliyati ko‘rib chiqiladi. Maqolada o‘zbek muhojirlarining o‘zaro hamjihatligi, jamoaviy tashkilotchiligi, ma’rifiy va madaniy tashabbuslari hamda Turkiya jamiyati bilan ijtimoiy-madaniy aloqalarining rivojlanishiga alohida e’tibor qaratiladi.

**Kalit so‘zlar:** Turkiston, o‘zbek, Tohir Chig‘atoy, Istanbul, Adana, mujohidlar, diaspora.

XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, muhojir o‘zbeklar orasida kichik va o‘rta biznes subyektlari jadal shakllandi. Bu davrda savdo faoliyati oddiy tovar ayirboshlash bosqichidan xalqaro bozorlarda ta’minot zanjirlarini tashkil etish, logistika va reklama kabi murakkab iqtisodiy munosabatlar darajasiga ko‘tarildi. O‘zbek diasporasi vakillari tomonidan xususiy firma va kompaniyalarning tashkil etilishi nafaqat muhojirlarning shaxsiy farovonligini, balki diasporaning Turkiyadagi umumiy iqtisodiy barqarorligini ta’minlovchi muhim faktorga aylandi. Turkiyadagi o‘zbek muhojirlarining aniq miqdoriy ko‘rsatkichlarini tizimlashtirishda muayyan uslubiy qiyinchiliklar mavjud bo‘lib, bu jarayon tarixiy hujjatlar va arxiv statistikasining qiyosiy-tanqidiy tahlilini talab etadi.

Taxminiy statistik hisob-kitoblarga ko‘ra, 1917–1938-yillar oralig‘ida Turkiyaga ko‘chib kelgan “birinchi to‘lqin” o‘zbek muhojirlarining soni bir necha mingdan o‘n ming kishigacha bo‘lgan diapazonni tashkil etgan. Biroq XX asrning o‘rtalariga kelib, tabiiy demografik o‘sish hamda ikkinchi va uchinchi avlod vakillarining shakllanishi natijasida o‘zbek diasporasining umumiy salmog‘i sezilarli darajada kengaydi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, muhojirlarning ijtimoiy tarkibi va miqdoriy ko‘rsatkichlari vaqt o‘tishi bilan dinamik ravishda o‘zgarib borgan. Bu holat o‘zbek diasporasining yangi ijtimoiy-huquqiy sharoitlarga yuqori darajadagi moslashuvchanligini va muvaffaqiyatli integratsiya strategiyalarini qo‘llaganini yaqqol namoyon etadi. Turkiyadagi o‘zbek diasporasining sonini aniqlashda quyidagi omillar fundamental ahamiyatga ega: 1920-yillarning boshlarida BXSR, XXSR va Turkiston ASSRdan kelgan muhojirlar soni nisbatan yuqori bo‘lgan bo‘lsa, 1930-yillarda sovet mafkuraviy ta’qiblarining kuchayishi natijasida qo‘shimcha migratsiya to‘lqinlari kuzatildi. Muhojirlarning Turkiyada tug‘ilgan avlodlari diasporaning miqdoriy bazasini kengaytirdi. Ushbu avlodlarning aksariyati Turkiya fuqaroligini qabul qilgan bo‘lsa-da, madaniy-ma’rifiy darajada o‘zbek milliy identikligini saqlab qolishga intildi. Turkiya Respublikasining o‘sha davrdagi rasmiy statistikasi muhojirlarni etnik guruhlar bo‘yicha emas, balki “kelgan mamlakati” yoki “fuqaroligi” bo‘yicha ro‘yxatga olgan. Bu holat o‘zbek muhojirlarining aniq sonini boshqa turkiy xalqlardan (qozoq, qirg‘iz, uyg‘ur) ajratib ko‘rsatishda muayyan statistik noaniqliklarni keltirib chiqaradi. XX asrning 50-yillariga kelib, Turkiyadagi o‘zbek diasporasining umumiy soni o‘rtacha 20–30 ming kishini tashkil etganligi aytiladi. Biroq bu ko‘rsatkichlar nisbiy xarakterga ega bo‘lib, demografik manzarani yanada aniqlashtirish uchun arxiv hujjatlari va statistik ma’lumotlarning qiyosiy-tanqidiy tahlili talab etiladi.

Turkiyadagi o‘zbek muhojirlarining kasbiy moslashuvchanligi (professional adaptation) hal qiluvchi omil bo‘ldi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, muhojirlar dastlab o‘zlarining an’anaviy kasblarini saqlab qolishga intilgan bo‘lsalar-da, yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar va bozor talablari ularni yangi kasb-hunarlarni egallashga majbur

qildi. Muhojirlar orasida an’anaviy dehqonchilik, gilamdo‘zlik, zargarlik, temirchilik va duradgorlik kabi hunarlar keng tarqalgan edi. Biroq yer resurslarining cheklanganligi va Turkiyadagi agrar munosabatlarning o‘ziga xosligi sababli, ko‘plab o‘zbeklar ijarador dehqon sifatida faoliyat yurita boshladilar. Tijorat faoliyati o‘zbek diasporasining iqtisodiy hayotida yetakchi o‘rin tutdi. Ular nafaqat ichki bozorlarda, balki xalqaro savdo tarmoqlarida ham faol ishtirok etdilar. Savdo munosabatlari oddiy ayirboshlash darajasidan logistika, marketing (reklama) va ta’minot kabi zamonaviy iqtisodiy ko‘rinishlarga ko‘tarildi. Xususiy kompaniyalarning tashkil etilishi diasporaning Turkiya jamiyatidagi ijtimoiy statusini yanada mustahkamladi. Turkiyadagi o‘zbek muhojirlarining ilmiy-ma’rifiy faoliyati alohida tadqiqot obyekti hisoblanadi. 1922–1923-yillarda Turkiston hukumatining yo‘llanmasi bilan xorijga o‘qishga yuborilgan va siyosiy vaziyat tufayli Turkiyada qolib ketgan talabalar diasporaning intellektual yadrosini tashkil qildi. Ushbu guruh vakillari orasidan fan doktorlari, professorlar va nufuzli oliygoh o‘qituvchilari yetishib chiqdi. Ularning ilmiy va pedagogik faoliyati Turkiyadagi o‘zbek diasporasining sotsiokultural nufuzini oshirishda fundamental rol o‘ynadi.

Turkiyadagi o‘zbek muhojir ziyolilarining faoliyati nafaqat akademik yutuqlar, balki milliy g‘oyani tizimlashtirish va ommalashtirish bilan ham tavsiflanadi. Xususan, sotsiolog olim Tohir Chig‘atoy (1902–1984) tomonidan yaratilgan yetti jildlik “Turkiston bibliografiyasi” (Qizil imperializm rukni ostida) muhojirlikdagi turkistonshunoslik fanining eng yirik bibliografik yodgorligi hisoblanadi. Shuningdek, uning sotsiologiya fanidan yozgan darsliklari Turkiya oliy ta’lim tizimida uzoq yillar foydalanilgani diasporaning intellektual nufuzidan dalolat beradi. O‘zbek muhojirlarining amaliy sohalardagi hissasi ham salmoqli bo‘lib, chorvachilik sohasida o‘zbek mutaxassislarining seleksion mehnati natijasida Turkiyada zotdor “kvirjak” qo‘chqor turining yaratilishi iqtisodiy samaradorlikka xizmat qilgan. 1950–1960-yillarda Turkiyadagi o‘zbeklar orasida milliy o‘zlikni saqlashning an’anaviy mexanizmlari institutsional tus oldi. Xususan, o‘zbek xalqiga xos “gap”, “gashtak”, “jo‘ra” kabi

yig‘inlar muhojirlik sharoitida ijtimoiy integratsiya va milliy tarbiya markazlariga aylandi. Ushbu yig‘inlarda o‘zbek tilidagi adabiyotlarni jamoaviy mutolaa qilish, milliy musiqalarni tinglash va yosh avlodga ona tilida ta’lim berish amaliyoti yo‘lga qo‘yildi. Mazkur davrda antisovet yo‘nalishidagi qator tashkilotlar vujudga keldi. Istanbul va Adanada faoliyat yuritgan “Haqiqatchilar” bo‘limi hamda Adanadagi “Turkistonliklar jamiyati” (rais B.Xo‘jand) muhim tashkiliy tuzilmalardan sanaladi. Arxiv hujjatlariga ko‘ra, Abdulhamid Kochar boshchiligidagi “Adana jamiyati” butun O‘rta Osiyodan kelgan muhojirlarni birlashtirgan eng qudratli markazlardan biri bo‘lgan. Ushbu tashkilotlar Turkiyaning 39 ta shahrida o‘z bo‘limlariga ega bo‘lib, Izmirdagi “Kommunizm bilan kurash jamiyati” kabi tuzilmalar bilan hamkorlikda ishlagan. Adana shahrida Ikkinchi jahon urushidan keyin tuzilgan “Turk mujohidlar darg‘asi” (Mujohid turkiylar uyushmasi)ni sobiq Milliy ozodlik harakati rahbarlaridan Shermuhammadbek va Purmuhammadbek boshqargan. Uyushma a’zolari bayram kunlari milliy mustaqillik shiorlari bilan ko‘chalarda namoyishlar o‘tkazgan Turk hukumati uyushma a’zolari uchun Istanbul, Adana va Izmir shaharlarida maxsus binolar ajratgan va har yili 100 ming lira miqdorida moddiy yordam ko‘rsatgan. Shermuhammadbek vafotidan keyin (1970-y.) ushbu uyushmaning roli pasaygan bo‘lsa-da, uning ma’naviy merosi diaspora faoliyatiga uzoq vaqt ta’sir ko‘rsatdi. 1980-yillarda Turkiyaga ko‘chib o‘tgan o‘zbeklar iqtisodiy mustaqillikka erishish bilan bir qatorda, o‘zbek tilini, an’analarini va milliy qadriyatlarini saqlab qolishga muvaffaq bo‘ldilar. Ularning Turkiyadagi demografik va iqtisodiy nufuzi ortishi muvaffaqiyatli adaptatsiya, balki o‘zbek diasporasining mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy barqarorligining muhim omili bo‘lib xizmat qilmoqda.

Turkiya o‘zbeklarining ijtimoiy tarkibi xilma-xil bo‘lib, ular asosan o‘rta tabaqa vakillarini tashkil etadi. Diaspora vakillari orasida kichik va o‘rta biznes subyektlari, xususan, xususiy tadbirkorlik, savdo va xizmat ko‘rsatish sohasi (mehmonxona, umumiy ovqatlanish) egalari salmoqli o‘rin tutadi. O‘zbek muhojirlarining mehnatsevarligi va iqtisodiy moslashuvchanligi natijasida ko‘plab xizmatchilar qisqa muddatda xususiy mulkdor va sarmoyador darajasiga ko‘tarilgani kuzatildi. Tadqiqot davrida o‘zbek

muhojirlari orasidan Turkiya ilm-fani, ta’limi va madaniyatiga ulkan hissa qo‘shgan yuqori malakali ziyolilar qatlami (professorlar, fan doktorlari, tibbiyot xodimlari, arxitektorlar) yetishib chiqdi. Xususan, Germaniyada tahsil olgan sobiq talabalarning Turkiya universitetlaridagi akademik faoliyati o‘zbek diasporasining intellektual salohiyatini xalqaro miqyosda namoyon etdi. Ataturk tomonidan amalga oshirilgan islohotlar Turkiyadagi o‘zbek muhojirlari uchun nafaqat tashqi qiyofa o‘zgarishi, balki “fikrlash tarzining transformatsiyasi” sifatida namoyon bo‘ldi. Afg‘onistondan ko‘chib kelgan (1982-yilgi to‘lqin) o‘zbeklar dastlab Shanliurfa va Hatay kabi hududlarda mirishkor dehqon va chorvador sifatida o‘zlarini namoyon etdilar. Biroq XX asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib, urbanizatsiya jarayonlari va sotsial harakatchanlik natijasida agrar soha vakillarining soni kamayib, ularning sanoat, texnika va xizmat ko‘rsatish sohalariga (elektrik, chilangar, usta) o‘tishi tendensiyasi kuzatildi. Jamoalarning kompakt yashashi va iqtisodiy faolligi ularning etnik va lingvistik o‘zligini barqaror saqlashga xizmat qilmoqda. Tadqiqotlar Turkiya o‘zbeklarining yuksak huquqiy madaniyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Diaspora vakillari o‘rtasida tilanchilik yoki ijtimoiy qashshoqlik holatlarining yo‘qligi, shuningdek, Turkiya qonunlariga qat’iy rioya qilinishi ularning ma’naviy yaxlitligidan dalolat beradi. Arxiv ma’lumotlariga ko‘ra, XX asrning ikkinchi yarmida o‘zbeklar o‘rtasida jinoyatchilik yoki sudlashish holatlarining minimal darajada ekanligi (bor-yo‘g‘i ikki holat) jamoaning axloqiy barqarorligini tasdiqlaydi.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Азамова Г.А. Хориждаги ўзбеклар: ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий муаммолари: Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 1995. – 116 б.

2. Andican, A. Ahat. Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi / A. Ahat Andican. – İstanbul: Emre Yayınları, 2020. – 308 s.

3. Яссавий, Ш. Туркистон аччиқ ҳақиқатлари / Ш. Яссавий. – Истанбул,

1984. – 199 б.(Arab imlosidagi o‘zbek tilida).; Andican, A. Ahat. Cedidizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi. – Istanbul: Emre Yayınları, 2003. – 942 bet.

4. Ҳайитов Ш.А. XX асрда ўзбек муҳожирлиги тарихи: Тарих фанлари доктори (DSc) дисс. – Тошкент, 2009. – 284 б

5. Ҳайитов Ш.А. Туркиядаги ўзбеклар этнографиясининг Ўзбекистон ўзбеклари билан қиёсий таҳлили // Тарихий хотира: Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – VIII китоб. – Бухоро, 2015. – Б. 87–90.

6. Ҳайитов Ш.А. Туркияга ўзбеклар кўчиб боришининг тарихий босқичлари // Тарихий хотира: Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – VIII китоб. – Бухоро, 2015. – Б. 36–38.